

I N N E H Å L L

Förord av Mikael Kurkiala 9

I

Inledning och syfte: Långväga främlingar 13 • Något om namnen 13 • Bilden av »indianen» 14 • USA: Förhållandena på de centrala prärierna 14 • Pawneerna och deras grannar 15 • Reservatlivet 16 • De sista buffeljakterna 17 • Flytten till Indian Territory 18

2

Manchester 19 • White Fox' ställning 20 • De tre pawneernas dräkter 23 • Köpenhamn 30 • Malmö 32 • Kristiania (Oslo) 32 • Karlstad? 34 • Örebro 34 • Stockholm 34 • Norrköping 35 • Linköping 35 • Göteborg 36 • Slutet på turnén 36

3

The Great Sioux War 39 • The Pawnee Scouts 39 • Skandinaver 40 • Pawneeer som aktörer och länken till Buffalo Bill 41 • Buffalo Bill och hans Wild West show 45 • Två svensk-amerikaner och tre pawneeer på resa 49 • Paul Eliasson 49 • Robert Kassman 50 • Omaha, Nebraska, på 1870-talet 52 • Julius Meyer och hans Indian Wigwam 54 • Förhållandet mellan White Fox, Red Fox, White Eagle, Paul Eliasson och Robert Kassman 56

4

White Fox' kropp till Karolinska institutet 59 • Kraniologi 60 • »Bysten» 64

5

Turnerande sällskap i Skandinavien
– siouxerna under 1800-talets sista decennier 67 • Äkthet 73

6

Sökandet efter White Fox' kropp 74 • Hemfärden 74 • Efterspel 76

7

Paul Eliassons senare år 78 • Robert Kassmans senare år 78 • Red Fox och White Eagle tillbaka i USA 79 • Rosebud och Little Bighorn 80 • Pawnee Scouts' sista insats 81 • Red Fox' och White Eagles sista tid 81

8

Slutsatser och slutanmärkningar 84

Noter 87

Referenser 95

Personregister 101

F Ö R O R D

På 1200-talet drabbades den nordamerikanska prärien av den svåraste torkan i den dokumenterade historien. År efter år höll den landet i sitt grepp och tvingade pawneerna, som levde i det centrala prärieområdet i nuvarande delstaterna Nebraska och Kansas, att överge sina jordhus och flytta österut. Tvåhundra år senare, då klimatet förbättrats, återvände deras ättlingar till de gamla hemtrakterna där de växte sig starka – numerärt, ekonomiskt och militärt. Men deras territoriella anspråk utmanades av grannfolken i norr, väster och söder. Konkurrensen om jaktmarkerna hårdnade under 1700-talet då effekterna av de vitas närvaro blev alltmer kännbara. Introduktionen av hästar, eldvapen och epidemiska sjukdomar kom att förskjuta maktbalansen mellan olika folk. Prärien invaderades från alla håll. Norr om pawneerna etablerade sig nu de mäktiga lakotafolken och deras allierade cheyennerna. Comancherna, som invandrat till prärien västerifrån, drev apacherna söderut och etablerade sig i söder och väster. Konflikterna mellan pawneerna och deras nomadiserande grannfolk skördade många liv, direkt och indirekt, och varade ända fram till reservatstiden.

Vid mitten av 1700-talet uppgick pawneernas antal till omkring 20,000 individer. På 1750-talet och återigen på 1790-talet drabbades pawneerna av smittkoppor och mässling som kraftigt decimerade deras antal. Vid början av 1800-talet uppgick deras antal till dryga 10,000. År 1831 kom nästa svåra smittkoppepidemi som bäddade för den slutgiltiga kulturella och ekonomiska kollapsen.

Pawneernas ekonomiska system byggde på en riskspridning som gjort dem förmögna att i århundraden överleva i ett kärvt klimat med perioder av missväxt och brist på vilt. I flodbäddarna intill sina fasta bosättningar sådde kvinnorna under april och mars majs, bönor, meloner, pumpor, solrosor och squash. Efter vårsådden övergav pawneerna sina städer och fält och sökte sig till buffelmarkerna för att jaga. Under denna tid (juli-augusti) växte grödorna till sig utan mänsklig inblandning. När pawneerna återvände från buffeljakten i september var fälten klara att skördas. I mitten av november och fram till mars tillbringade pawneerna återigen sina liv i

buffelmarkerna innan de återvände till sina städer för sådden. Jakten och jordbruket kombinerades med i synnerhet insamling, men även med jakt på småvilt i närheten av städerna samt infångande av skaldjur. När skördarna eller jakten slog fel, vilket inträffade allt oftare efter 1840, kunde pawneerna under korta men kritiska perioder överleva på insamlade vilda växter. Denna »trebenta» ekonomi fungerade som en garant för folkets överlevnad. Brast ett ben, kunde de två kvarvarande bära systemet. Brast två, kunde ett ben under en kortare period säkra folkets försörjning.

Samhället var hierarkiskt, med en social och politisk organisation centrerad till heliga medicinknyten som förvaltades av högrankade hövdingar och präster och deras familjer. Fördelarna med detta hierarkiska system blev uppenbara i relationen till vita handelsmän. Medan handel med för folket destruktiva varor som alkoholhaltiga drycker bland mer individcentrerade och jämställda folk var oreglerad, bibehöll hövdingarna hos pawneerna kontrollen över inflödet av varor. Tack vare starka ledare kunde de därför undvika att hamna i den beroendeställning och skuldfälla som handeln med alkohol försatte så många andra indianfolk i.

Sammanbrottet för pawneernas storhetstid förbådades redan av 1700-talets svåra epidemier, men sönderfallet eskalerade med en alarmerande hastighet under senare hälften av 1800-talet. Konkurrensen om buffelhjordarna ledde till drastiskt reducerade hjordar. Professionella vita buffeljägare sköt enorma mängder djur, huvudsakligen för hudarnas skull. Men indianerna bidrog också till bufflarnas försvinnande. Hotet från lakotafolken begränsade i allt högre grad pawneernas manöverutrymme. Pawneekvinnor mördades där de arbetade på sina fält, hemvändande jägare fann förråden plundrade och fälten skövlade. Ju färre bufflarna blev desto längre och mer riskfyllda blev färderna ut på prärien för att finna dem. Och desto mindre utdelning gav de, för nu tvingades jägarna på grund av de långa avstånden att konsumera mer av köttet under färden hemåt. När de olika delarna av blandekonomin samtidigt började kollapsa hotades folket av svält. Och en undernärld befolkning är oändligt mycket mer mottaglig för sjukdomar än en välnärld. Pawneerna såg sin värld gå under. De förlorade sin tilltro till sina riter, sina ledare, sina heliga medicinknyten. När krigen alltmer kom att uppfylla pawneernas hela livsvärld steg de unga krigarnas status på bekostnad av de äldre ledarnas. Och trots att pawneerna, bland annat genom handelsrestriktioner och en stabil blandekonomi, kunnat bibehålla sin självständighet gentemot de vita i högre grad än många andra indianfolk tvingades de nu söka deras stöd i kampen för sin överlevnad mot alltmer expansiva och aggressiva nomadfolk. De unga män som kom att rekryteras av och underställas den amerikanska armén som spejare opererade utanför de traditionella pawneesamhällets socio-politiska struktur. Men ur deras eget perspektiv tjänade dessa »Pawnee Scouts» inte den amerikanska armén utan sitt eget folk. De försökte göra det deras fäder och förfäder gjort i alla tider: försvara sitt folk mot undergång. Men för pawneerna var framtiden i de gamla hemtrakterna redan över. År 1875 hade flytten från deras

gamla hemtrakter till Indianterritoriet fullbordats. Av det som varit ett mäktigt folk med en blomstrande kultur återstod bara en spillra. På 150 år hade pawneernas antal minskat från 20,000 till omkring 700 individer. Men också en spillra kan spegla ett helt universum.

Mot bakgrund av pawneernas fascinerande, bitvis heroiska, men framförallt djupt tragiska historia är det beklämmande i vilken utsträckning detta folk, de ytterst få gånger det skildrats i populära media, framställts som falska, grymma överlöpare. I filmen *Little Big Man* (1971) är det pawnee som utplånar huvudpersonens familj och när en pawnee gör ett kort gästspel senare i filmen är det som en de vitas lismande och underdåniga ögontjänare. I Hollywood-produktionen *Dansar med vargar* (1990) spelar pawneerna en större roll, men även denna gång som den vita arméns nyttiga idioter i kampen mot de vackra och heroiska lakotaindianerna. Västern har stereotypiskt skildrats som en kamp mellan de goda och de onda. Förr var indianerna skurkar, nu är skurkarna mestadels vita och alla de som allierar sig med dem är likaledes skurkar. Paradoxen är att de indianfolk som dödade flest vita är de som idag romantiseras, de som sökte diplomati eller samarbete demoniseras. Men verkligheten är inte, och har aldrig varit, svartvit. De gråa nyanserna, det som är både och eller antingen eller, dominerar människolivet och historien. Allt det som är djupt mänskligt – varken hjältedomen eller ondskan utan den enkla viljan att lappa ihop sitt liv så gott det går, med det material som står till buds. Det är detta kompromissande, pusslande, och lappande som drivit historien och mänskligheten framåt.

Det är med stor glädje jag välkomnar Dan Jibréus väldokumenterade och nyanserade bok till den växande floran av indianböcker skrivna av svenska forskare och författare. Jibréus ämnesval är originellt, dels för att det berör ett på svenska illa dokumenterat indianfolk, dels för att det ur historiens töcken lyfter fram fascinerande levnadsöden från så disparata geografiska sammanhang som Skåne, Västmanland, Kansas och Nebraska. Genom en av historiens nycker kommer dessa livslinjer att mötas och sammanflätas. Fem män som i nära samarbete, med olika motiv, olika personligheter och olika bakgrund för en tid beger sig ut på en resa runt om i Europa. Jibréus har rotat i arkiven, dammat av gamla tidningsartiklar och spårat huvudpersonernas färder, både i sin samtid, men också i den framtid de aldrig fick uppleva. Partivis är materialet fragmentariskt och sparsamt men Jibréus bemödar sig om att fylla luckorna så gott dokumentationen tillåter.

Utöver att skildra berättelsens huvudpersoner och deras historiska och kulturella sammanhang, ger Jibréus bok också partivis roande men mestadels skrämmande insikter i den öppna chauvinism och rasism som florerade i Sverige vid tiden för pawneernas besök. Till Jibréus stora förtjänst undviker han att knipa lättköpta poänger genom att så här i backspegeln moralisera över tidsandan. Jibréus drar sig ofta hovsamt tillbaka och låter materialet tala för sig själv. Tydligast blir detta i redogörelsen för White Fox död och det öde som drabbade hans kvarlevor då de överlämnas till

Karolinska Institutet för att i forskningssyfte undersökas av Baron Gustaf von Düben, professor i anatomi. I en av bokens mest laddade och djupt berörande passager får vi ta del av von Dübens obduktionsprotokoll. Med kyligt distanserad blick dissekeras White Fox, förvandlas från människa till objekt och dokumenteras, bokstavligen bit för bit, med kuslig exakthet i von Dübens anteckningar. Jibreus förmedlar detta utan att darra på rösten och överlåter reaktionerna till läsaren.

Detta är en stark berättelse, nogsamt dokumenterad och lågmält och sakligt framförd. Den känns som ett bidrag till en upprättelse av dem som den västerländska civilisationen sett sig nödgad att offra på utvecklingens altare; ett hommage till dem som trots sönderslagna eller radikalt förändrade livsvärldar försökt finna hållpunkter att orientera sig efter, återskapa handlingskraft i nuet och staka ut en riktning mot framtiden.

Jag hoppas och tror att denna bok finner sina läsare här i Sverige, men också att den når White Fox och hans kamraters ättlingar i Nebraska och Oklahoma eller varhelst de lever i världen. Och jag hoppas att de nu känner att White Fox liv fått ett värdigt eftermäle också i det land där han slutade sin jordiska vandring.

Mikael Kurkiala

Docent i kulturanthropologi, forskare och författare

1

I N L E D N I N G   O C H   S Y F T E : L Å N G V Ä G A   F R Ä M L I N G A R

Sommaren 1874 kom några ovanliga besökare till Sverige. Tre pawnee-indianer, White Fox, White Eagle och Red Fox, anlände tillsammans med två svensk-amerikanska följeslagare – kanske de kan kallas cirkusdirektörer – för att uppträda för allmänheten. Nordamerikanska indianer var något man var nyfiken på eftersom man via pressrapportering och brev från släktingar kände till, och så här på avstånd fascinerades av, den kamp som pågick i de delar av Nordamerika som höll på att införlivas med USA men ännu var utanför Washingtons kontroll. Dessvärre dog en av de tre, White Fox, i Göteborg under tragiska omständigheter.

När White Fox' historia har behandlats av tidigare forskare har tonvikten legat på vad som hände hans döda kropp. Det är naturligtvis en viktig historia att berätta och jag ska försöka göra det till fullo här. Men jag vill också försöka att, så långt möjligt, ge en bild av den levande mannen. Han och hans sällskap var deltagare i flera historiska skeenden av skiftande betydelse. De tre pawneerna var deltagare i indiankrigen på den amerikanska prärien och en del i sitt folks tragiska öde. De var också medlemmar i en grupp underhållare/artister som var pionjärer inom sitt område, och de tre kan också ses som några av de första indianska upptäcktsresandena i Norden.

Jag ska också försöka kasta lite ljus över vilka skälen var till att de tre männen gav sig ut på ett så äventyrligt företag som denna resa var.

De två svensk-amerikanernas liv kommer också att behandlas liksom en senare grupp underhållare, denna gång siouxer, i akt och mening att ge en fylligare bild av sammanhangen.

N Å G O T   O M   N A M N E N

Jag har valt att använda de engelska formerna för de tre pawneernas namn, dvs White Fox, Red Fox och White Eagle. White Fox' namn på pawnee, Kewuck-oo-ta-ka, anges av flera samtida källor, ofta stavat på olika sätt. Jag redovisar alla varianter allteftersom de förekommer i citaten nedan. Annars kallas han vanligtvis Vita Råven

(också stavat på lite olika 1800-talssätt) i Sverige men också Le Renard Blanc i en franskspråkig text¹. Dagens pawneer i den mån de har nedärvda namn använder, så vitt jag kan se, i de allra flesta fall de engelska formerna och dessa är också de internationellt gångbara.

B I L D E N   A V   » I N D I A N E N »

Det som mer än något annat hade präglat bilden av »indianen» var skönlitteraturen där den helt dominerande författaren var amerikanen James Fenimore Cooper med sina böcker *Den siste mohikanen*, *Stigfinnaren* och *Hjortdödaren* med flera. Denne hade genom sina skildringar av storskogslevande östliga folk skapat en bild som inte ändrades förrän mot slutet av 1800-talet då den ersattes med en ny klichébild: den med fjäderskrud utrustade prärieindianen. Jämförelser mellan besökande indianer och Coopers framställning återkommer ofta i den samtida pressen.²

Redan på 1840-talet hade iowa- och ojibwaindianer visats upp i Europa av målaren George Catlin och på liknande sätt hade samer förevisats i Europa; just på 1870-talet ökade antalet turnerande samer.³ Man var nyfiken på det främmande. Det fanns en förundran inför det som avvek från de lokala normerna och detta har alltid väckt folks intresse och lockat många att bese trapetskonstnärer, konststryttare, skäggiga damer med flera. Och även folk från avlägsna platser. Det fanns också en genuin vilja att förstå och sätta in jordens olika folk i ett större sammanhang. Bland s.k. bildade européer och euroamerikaner var den dominerande synen att man fick möjlighet att bese representanter för folk dömda att försvinna inför den med en naturlags obeveklighet framträngande civilisationen, d.v.s. det europeiska levnadssättet. Man betraktade White Fox, Red Fox och White Eagle som »indianer» i första hand och som pawneer i andra hand.

U S A : F Ö R H Å L L A N D E N A P Å D E C E N T R A L A P R Ä R I E R N A

Vid 1800-talets början fanns en mängd olika folkstammar spridda över detta mycket stora område; de flesta nomadiserande jägare. Dessas räckvidd hade ökat högst betydligt sedan hästen blivit en del av präriekulturen under framför allt 1700-talet. Tre stora stammar, som i sin tur var indelade i flera undergrupper, dominerade området. I nordväst fanns blackfoot, i söder fanns comancherna och i de mellersta och nordliga delarna fanns de mäktiga siouxerna. De olika mindre stammarna måste förhålla sig till detta och allianser slöts och allianser bröts och området befann sig i ett ständigt krigstillstånd. Detta var visserligen för det mesta lågintensivt, men ändå. Den vanligaste krigshandlingen vid den här tiden var att någon välrenommerad krigare på eget initiativ värvade ett antal hågade följeslagare, mellan endast ett par till uppåt

En grupp pawneer framför ett jordhus. Längst till vänster i europeiska kläder, Baptiste Bayhulle, vars mor var pawnee och vars far var av oklart europeiskt ursprung, och bredvid honom Eagle Chief. Övriga oidentifierade. Foto William H. Jackson omkring 1870. National Anthropological Archives, Smithsonian Institution, OPSS Neg 01228.

20-talet, men ibland ännu fler, för att ge sig ut på en expedition där målet var att i första hand stjäla/erövra hästar, i andra hand att eventuellt döda någon motståndare.⁴ Allierade med siouxerna var cheyennerna och arapahoerna.⁵ Dessa folk är vad man kan kalla klassiska prärieindianer så som vi känner dem från skönlitteraturen och inte minst från en mängd, oftast mediokra, spelfilmer. Pawneerna låg i fejd med dem alla. Endast bland en grupp mindre folk öster om dem (ponca, omaha, oto och kansa samt de språkligt besläktade wichita) hade de ibland vänner. Och dessa måste de vanligtvis beskydda.

P A W N E E R N A   O C H   D E R A S   G R Ä N N A R

I Nebraska, längs Platte River, Loup River och Republican River bodde sedan mycket länge de i fyra undergrupper eller band indelade pawneerna (chauti, pitahauerat, kitkahahki och skidi). De levde dels som bofasta i halvklotformade hus täckta av jord och livnärde sig på att odla främst majs, bönor och squash och dels som jägare. De gav sig ut på två årliga långvariga buffeljakter,⁶ en på sommaren och en på vintern,

då i princip hela folket lämnade sina byar och levde som sina nomadiska grannar och konkurrerade med dem om bytet.⁷

På 1830-talet beskrevs pawneerna som krigiska och starka och ganska talrika; 10 000–12 000 individer. Så drabbades de av ett öde som de flesta andra folken på prärien också råkade ut för – de smittades av sjukdomar ditförda av amerikanerna. Smittkoppor, svår influensa, dysenteri och tuberkulos svepte i omgångar genom byarna.⁸ Efter koleraepidemin 1849 fanns det bara 4 500 kvar. 1861 rapporterades de vara omkring 3 400 och 1879 var de 1 440.⁹

Vid mitten av 1800-talet ansattes pawneerna hårdare och hårdare av siouxerna, som ofta gjorde plötsliga anfall mot byarnas odlingar – som ofta låg någon mil från byarna – där försvarslösa kvinnor kunde överraskas och dödas. Sårbara var också de åtråvärda hästhjordarna som brukade beta några kilometer ifrån byarna och endast vaktades av unga pojkar, ofta i nedre tonåren och yngre.

R E S E R V A T L I V E T

Under 1800-talet ökade pressen från amerikanska myndigheter, militär och bosättare. Pawneerna tvingades 1859 in i ett reservat och amerikanernas närvaro gjorde sig snabbt mer och mer påmind, och försvagade som folket var av sjukdomar och ständiga attacker från siouxerna, hade man inte råd med en ny mäktig fiende. För att överleva måste man böja sig för trycket från amerikanerna och det innebar att indianagenter och regeringstjänstemän fick beslutsrätt över deras liv. Dessa skodde sig ofta mer eller mindre systematiskt på indianernas bekostnad. Den nedan nämnde professor O. C. Marsh rapporterar 1875 om skamliga bedrägerier; han citeras i svensk press: »boskapen var af uslaste slag, det salta köttet omöjligt att förtära, tobaken rutten, mjölet och sockret förfalskade med grofva tillsatser o.s.v.»¹⁰ Regeringen försökte ta tag i detta genom att tillsätta pacifistiska och moraliskt rakryggade kväkare på nyckelposter. Emellertid... i deras värld var den flitige småjordbrukaren av europeiskt snitt den ideala förebilden för pawneerna och de övriga präriefolken – de skulle »civiliseras». Man gjorde allt för att bryta upp pawneernas »barbariska och hedniska kultur», bland annat genom att sätta barnen i skolor där ingen hänsyn togs till deras traditioner samtidigt som man försökte tvinga ut männen på åkrarna.¹¹ Det sistnämnda visar åter den totala oförståelse man hade för pawneernas väl inarbetade arbetsfördelning.¹² Vita bosättare trängde närmare och närmare och man fick mer och mer problem med sina grannar. Trädbestånden i dessa trakter var sällan stora och vårdades av pawneerna så att de kunde ta ut vad de behövde till ved och annat utan att göra slut på dem.¹³ Ett av de större nya problemen var att bosättarna ogenerat fällde träd och stal virke på reservatet. Detta ledde till att man var tvungen att lämna en del av stammens bästa jägare kvar för att bevaka trädbestånden när man gav sig av på buffeljaktturerna vilket ytterligare försämrade möjligheterna till en lyckad jakt.

Samtidigt hade de livsviktiga buffeljakterna blivit farligare och farligare på grund av siouxernas närvaro. Konkurrensen om bytet var hårdare än någonsin därför att vid denna tid hade amerikanernas rovdrift börjat göra sig gällande och de jättelika hjordar som tyckts vara ousinliga började ta slut. Dessutom tvingades man be om lov av olika myndigheter för att över huvud taget få ge sig ut på de även religiöst viktiga jakterna. 1869, 1870, 1871 och 1872 nekades pawneerna inledningsvis att jaga, men fick motvilligt tillstånd när de vita myndigheterna såg hur hungern spred sig.¹⁴

DE SISTA BUFFELJAKTERNA

Vid alla dessa jakter ledsagades pawneerna nu av någon amerikansk tjänsteman och som gäst 1872 hade man dessutom med sig George Bird Grinnell som senare publicerade en livfull skildring av denna jakt, liksom Luther North som också deltog.¹⁵ Grinnell var en av sin samtids främsta miljökympar och hade sin hand med i upprättandet av Glacier National Park (och i viss mån också Yellowstone) och grundade Audubon Society. Han blev med tiden också väl bekant med flera av folken på prärien. Uppteckningarna han gjorde bland pawneerna, *Pawnee Hero Stories and Folk-Tales* (1889), blev den först utgivna i en lång serie viktiga etnografiska böcker av hans hand. Han nedtecknade bland annat historiska traditioner bland siouxernas främsta allierade, cheyennerna, som var kända för sitt mod, och i boken *The Fighting Cheyennes* (1915) återges många strider med pawneerna vilka beskrivs som formidabla motståndare.

1872 års sommarjakt skulle visa sig vara pawneernas sista lyckade buffeljakt någonsin. Under den följande vinterjakten samma år lyckades siouxerna ta över 100 hästar från pawneerna och detta var ännu ett hårt slag mot ett samhälle där antalet hästar man ägde var måttet på välstånd och status, förutom att de var helt oundgängliga vid jakterna.

1873 gav man sig ut på sommarjakten under ledning av Sky Chief, och som vanligt ledsagade av en tjänsteman, vid det här tillfället en ganska oerfaren ung man vid namn John W. Williamson. Normalt brukade i princip hela befolkningen i de fyra byarna ge sig ut, men efter vinterns förlust av hästar var det många som tvingades stanna kvar. Själva jakten gick bra och efter att ha nedlagt en mängd byte påbörjades hemfärden. Man slog läger i en ådal som mynnade ut i Republican River och här överrumplades man av en mycket stor styrka siouxer. En av dessas ledare var Little Wound och en annan bar det passande namnet Pawnee Killer. Uppgifterna går isär men mellan 50 och 150 män, kvinnor och barn dödades, och platsen heter sedan dess Massacre Canyon. Utblottade och i trasor tog sig de överlevande hem till reservatet.¹⁶

Pawneerna hade alltså mycket svårt att försörja sig. Amerikanska staten gav årligt underhåll i form av främst mat och förnödenheter som betalning för de landområden man annekterat men det räckte inte och svälten lurade ständigt runt hörnet.